

УДК 152.3

М.В. СУРЯКОВА,
*кандидат психологічних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки
Національної металургійної академії України,
м. Дніпропетровськ*

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ТА ЇХНІ СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ В КОНФЛІКТІ

У статті висвітлюються результати теоретичного та емпіричного досліджень особливостей зв'язку особистісних характеристик учнів старшого шкільного віку та їхніх стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях, що дозволяє глибше зрозуміти особливості поведінки дітей старшого шкільного віку.

Ключові слова: стратегії поведінки в конфліктній ситуації, старший шкільний вік, особистісні особливості, емоційне реагування, юнацьке спілкування.

Вступ. Проблема впливу особистісних особливостей учнів старшого шкільного віку на поведінку в конфліктних ситуаціях – одна з актуальних у сучасній психології. Виявлення факторів вибору школярами стратегій поведінки в різних сферах конфлікту – у школі, родині й середовищі однолітків – є важливою умовою підвищення ефективності системи їх навчання й виховання. Не менш важливою проблемою є завдання створення старшокласникам умов для самопізнання, а також навчання їх конструктивним способам реагування в конфліктних ситуаціях.

Розвиток особистості в період ранньої юності має свої відмітні риси. Багато вчених указують на одну із найбільш помітних особистісних характеристик у цьому віці – властиві юнакам нетерпимість, конфліктність, агресивність, максималізм. Як відзначають сучасні вчені А.О. Реан, Л.А. Головей, І.С. Кон, Л.М. Семенюк, А.М. Прихожан та ін., від ступеня прояву цих характеристик певною мірою залежать і успішність навчання учнів у школі, і особливості їх взаємин з педагогами, батьками, однокласниками, і ефективність їх адаптації до нових умов. Нова соціальна ситуація розвитку особистості у ранньому юнацькому віці обумовлює зміни у індивідуальних особливостях особистості, внаслідок чого відбувається загострення міжособистісних стосунків.

Актуальною в період ранньої юності є проблема перебудови взаємин з дорослими. Старшокласники прагнуть звільнитися від контролю та надмірної опіки з боку батьків і вчителів, а також від установлених ними норм і порядків. У цьому процесі прийнято розрізняти домагання автономії у сфері поведінки як потреби і права самостійно вирішувати особисті проблеми, емоційної автономії як потреби і права мати власні, самостійно обрані уподобання та нормативної автономії – як потреби і права на власні норми і цінності.

У юнаків зростає рівень свідомого самоконтролю, хоча саме в цьому віці найбільше скаржаться на слабкість волі, залежність від зовнішніх впливів і такі характерологічні риси, як капризність, ненадійність, схильність легко і безпричинно ображатися тощо. Емоційні труднощі юнаків визначаються підвищенням рівня організації і саморегуляції організму, що призводить до збільшення емоційної чутливості, водночас паралельно зростають і можливості психологічного захисту.

Аналіз останніх досліджень. Вивченню проблеми реагування особистості в конфліктній ситуації присвячено численні праці закордонних і вітчизняних авторів: Г. Келмана,

Г. Зиммеля, Д. Скотта, К. Томаса, Н.В. Гришиної, А.Я. Анцупова, В.М. Зазикіна, та ін. У віковому аспекті проблему конфліктів вивчали Я.Л. Коломінський, М.І. Коцко, В.М. Комісарик, Л.І. Божович, Т.В. Драгунова, В.І. Ілійчук, О.В. Первишева. Конфлікти у ранньому юнацькому віці стали предметом досліджень А.І. Бузніка, І.С. Кона та В.Г. Ласькової. Найбільш розробленим напрямом досліджень міжособистісного конфлікту є вивчення стратегій поведінки суб'єкта в конфліктних ситуаціях. Стиль поведінки в конкретному конфлікті визначається тією мірою, в якій людина хоче задовольнити власні інтереси, діючи пасивно чи активно, та інтереси іншої сторони, діючи спільно чи індивідуально.

У психологічній науці інтерес до юнацького періоду життя людини виявили як зарубіжні вчені Ш. Бюлер, Ж. Піаже, Е. Еріксон, К. Левін, Х. Ремшмидт, Р. Бернс, М. Кле та ін., так і російські та українські науковці І.С. Кон, Л.І. Божович, Ю.М. Орлов, О.Т. Соколова, І.В. Дубровина, С.В. Кривцова, О.В. Мудрик, Г.А. Цукерман, А.М. Прихожан, М.М. Обозов, О.М. Клімова, Л.П. Матяш-Заяць, С.В. Походенко та ін.

На особливе становище людини в юнацький період вказують багато науковців. Це період, коли людина може пройти шлях від невпевненого, непослідовного підлітка, який домагається на дорослість, до дійсного подорослішання. Так, І.Ю. Кулагіна та В.М. Колюцький відзначають, що «ранню юність вважають третім світом, який існує між дитинством та дорослістю. У цей час дитина, що дорослішає, стає на порозі реального дорослого життя» [1, с. 315].

При цьому в юнаків, на відміну від дорослих, як правило, немає достатнього життєвого досвіду в розв'язанні конфліктних ситуацій. Саме тому вивчення проблеми зв'язку особистісних характеристик старшокласників та вибір їх стратегій поведінки в конфлікті може потенційно допомогти юнакам в опануванні найбільш конструктивних стратегій реагування в конфлікті, адекватних конкретній ситуації, у розширенні їх поведінкового репертуару. Саме цим визначається актуальність вивчення проблеми зв'язку особистісних особливостей та стратегії поведінки в конфлікті у старшому шкільному віці, що й визначило мету нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Наразі у сучасній психологічній науці склалися такі уявлення щодо вікових особливостей розвитку людини наприкінці шкільного навчання та засобів реагування у конфліктній ситуації.

Віковий період психологічного розвитку учня старших класів визначається як період ранньої молодості. Соціальна ситуація розвитку старшокласника породжує суперечність між ідентифікацією та індивідуалізацією його особистості серед оточення. Юнаки прагнуть до незалежності, самостійності, захищають своє право на індивідуальність. Активізується ціннісно-орієнтаційна діяльність, посилюється прагнення свідомо будувати свою поведінку відповідно до існуючих суспільних норм і вимог. Результатом взаємодії процесів індивідуалізації та ідентифікації є диференціація розумових здібностей та інтересів, розвиток інтегральних механізмів самосвідомості, вироблення світогляду, життєвої позиції [4].

Провідною діяльністю для старшокласників виступає навчально-професійна діяльність. Центральним новоутворенням особистості у ранній юності є готовність старшокласника до життєвого самовизначення, осередком якого є професійний вибір. Юнацькому спілкуванню притаманні дві протилежні тенденції: розширення його сфери та зростаюча індивідуалізація [5].

Поведінка особистості в конфліктній ситуації визначається насамперед її індивідуально-психологічними особливостями, які розуміються як неповторна своєрідність психіки людини. Індивідуальні особливості особистості найяскравіше виявляються в темпераменті, характері та здібностях, у пізнавальній, емоційній, вольовій діяльності, потребах та інших процесах [3].

Темперамент визначається як сукупність властивостей, які характеризують динамічні особливості перебігу психічних процесів і поведінки людини, їх силу, швидкість, виникнення, припинення та зміну. Характер людини розуміється як сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складається і виявляється в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для індивіда способи поведінки. Окрім індивідуально-психологічних характеристик особистості, що визначають особливості поведінки в конфліктній ситуації, виділяють особливості емоційного реагування людини.

Конфліктна ситуація визначається як така, що становить перешкоду для досягнення поставленої мети хоча б одного з учасників взаємодії. Конфліктна ситуація обов'язково передбачає суперечливі позиції сторін із будь-якого приводу, прагнення до протилежних цілей, використання різних засобів для їх досягнення, розбіжність інтересів, бажань.

Стиль поведінки в конкретному конфлікті визначається тією мірою, в якій людина хоче задовольнити власні інтереси (діючи пасивно чи активно) та інтереси іншої сторони (діючи спільно чи індивідуально). Виділяється п'ять основних стратегій людської поведінки в конфліктній ситуації: уникнення, суперництво (боротьба), компроміс, співробітництво, пристосованість (відхід від конфлікту). Основою для виділення стратегій поведінки є динаміка співвідношення між ступенем настирливості в задоволенні своїх інтересів і ступенем готовності піти назустріч опоненту в задоволенні його інтересів [2; 5].

З метою вивчення того, який саме зв'язок існує між особистісними особливостями юнаків старшого шкільного віку та їх типовим реагуванням у конфліктній ситуації й було організовано емпіричне дослідження.

Основною гіпотезою дослідження стало припущення, що особистісні особливості визначають вибір стратегій поведінки учнів старшого шкільного віку в конфліктних ситуаціях. Також було перевірено допоміжну гіпотезу: стратегії поведінки в конфліктній ситуації мають відмінності у хлопців і дівчат. У дослідженні зв'язку особистісних особливостей та стратегій поведінки в конфлікті брали участь учні 11-х класів м. Дніпропетровська, 10 хлопців та 22 дівчини віком 16–18 років.

Для вирішення емпіричних завдань та перевірки гіпотез нами були використані діагностичні методики: опитувальник Г. Айзенка, призначений для вивчення індивідуально-психологічних особливостей і характерологічних проявів осіб підліткового та юнацького віку, встановлення типу темпераменту; цифровий тест «Соціотип» В. Мегедь – А. Овчарова, що дозволяє визначити індивідуально-типологічні риси особистості на основі аналізу вираження таких психічних функцій, як емоції, відчуття, інтуїція, мислення та екстраверсія/інтроверсія; тест «Стиль конфліктної поведінки» К.Н. Томаса (в адаптації Н.В. Гришиної), який виявляє основний тип реагування – відхід від конфлікту, поступливість, боротьба, компроміс або співробітництво; опитувальник А. Баса – А. Дарки (в адаптації Г.А. Цукерман), спрямований на виявлення агресивних і ворожих реакцій, схильність до опозиційної поведінки; проективний тест «Кактус» М.О. Панфілової, який дозволяє діагностувати стан емоційної сфери, відзначити наявність агресивності, її напрям, інтенсивність та ін.

Дослідження особистісних особливостей групи старшокласників дозволило виявити такі результати.

Дані вивчення типу темпераменту досліджуваних старшокласників наведено на рис. 1, який наглядно відображає розподіл типів темпераменту в групі досліджуваних старшокласників.

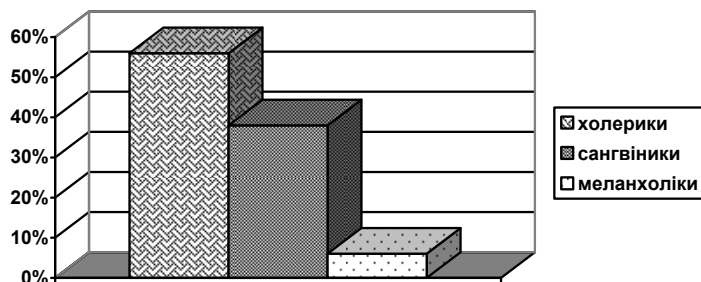

Рис. 1. Розподіл типів темпераменту в групі старшокласників

Аналіз отриманих даних за параметрами екстраверсії/інтроверсії та нейротизму виявив екстраверсійну спрямованість досліджуваної групи, тенденцію до емоційної нестабільності; схильності до неправди виявлено не було. У цілому групу досліджуваних старшокласників можна характеризувати як активну, життєрадісну, схильну до встановлення соціальних зв'язків, досить впевнену, відверту в почуттях, невтриману, імпульсивну, збудли-

ву, емоційно нестійку, з рухливістю вегетативної нервової системи, з недостатнім самоконтролем, нестабільністю, схильну до конфліктного реагування, оптимістичну, з прагненням руху й дій, з тенденцією до агресивності та ризикованих вчинків. Виявлено, що у досліджуваній групі старшокласників у переважній кількості представлені холеричний та сангвінічний типи темпераменту.

За індивідуально-типологічними характеристиками (соціотип) досліджуваних старшокласників переважають: активність та товарицькість, доброзичливість, зацікавленість у спілкуванні; лідерські нахили, заповзятливість, прагнення до практичної діяльності у сфері комунікацій; схильність бути в центрі уваги, демонстрація бадьорості й оптимізм; протистояння усталеній думці; глибока емоційність, розуміння стану інших; рішучість та цілеспрямованість, підпорядкування людей своєму впливу; без хитрощів і підступності, свою думку висловлюють прямо; прагнення підбадьорити іншого, вселити надію, альтруїзм.

Для переважної більшості досліджуваних старшокласників характерна екстраверсійна тенденція та зацікавленість у стосунках з оточуючими у поведінці. Разом з цим спостерігаються характеристики, що вказують на схильність до суперництва у спілкуванні.

Зіставлення типу темпераменту досліджуваних і соціотипу дозволило встановити певні особливості їх зв'язку. Для цього було розглянуто представленість соціотипу в кожному з типів темпераменту. Узагальнені результати зіставлення типу темпераменту й соціотипу досліджуваних наведено в табл. 1.

Дані табл. 1 наочно представляють деякі змістові відмінності щодо соціотипу в кожному з типів темпераменту, певному типу темпераменту відповідає певна група соціотипу. Вірогідно, що поєднані в одну групу соціотипи мають певну схожість за певною ознакою. Тому було проаналізовано їх змістові характеристики з метою встановлення ймовірної схожості внутрішніх загальних рис.

Таблиця 1

Результати зіставлення типу темпераменту й соціотипу в групі старшокласників (n = 32)

Тип темпераменту	Соціотип
Холерик	майстер, політик, наставник, лірик, посередник, комунікатор, керівник, критик, гуманіст
Сангвінік	гуманіст, новатор, комунікатор, хранитель, аналітик, натхненник, лідер
Меланхолік	інспектор, посередник
Флегматик	—

Так, холеричний тип визначається такими узагальненими змістовими характеристиками: зацікавленість у стосунках з людьми більшою мірою через реалізацію можливості впливати на них; розуміння внутрішнього світу людини, хоча й не завжди може братися до уваги; прагнення до визнання іншими особистих заслуг; зацікавленість у враженнях. Сангвінічному типу притаманні такі узагальнені змістові характеристики: спрямованість на певну практичну активність; відносна соціальна автономність; зацікавленість більше змістом, ніж формою у стосунках з людьми; прагнення стабільності у стосунках. Група соціотипів меланхолічного темпераменту нечисленна, провідними характеристиками цієї групи є здатність і зацікавленість у етичних стосунках, відсутність схильності до конкуренції, прийняття рамок договорів, усвідомлення свого місця серед інших.

Отже, означені змістові характеристики виявляють певні відмінності у соціальній поведінці особистості, яка обумовлена її психодинамічними особливостями.

Наступним кроком дослідження стало вимірювання типу емоційного реагування у групі досліджуваних. На рис. 2 наведено абсолютні показники кількості випадків за кожним типом емоційного реагування в групі старшокласників.

Найпоширенішим у групі досліджуваних старшокласників типом емоційного реагування є негативізм, який виявляється як опозиційний спосіб поведінки, коли людина звичайно спрямована проти авторитету або керівництва; меншою мірою представлена фізична та вербальна агресія; незначно представлене почуття провини, але майже у всіх виявлених випадках негативізм поєднується з вираженим почуттям провини; чверть досліджуваних виявила відсутність значно виражених типів емоційного реагування.

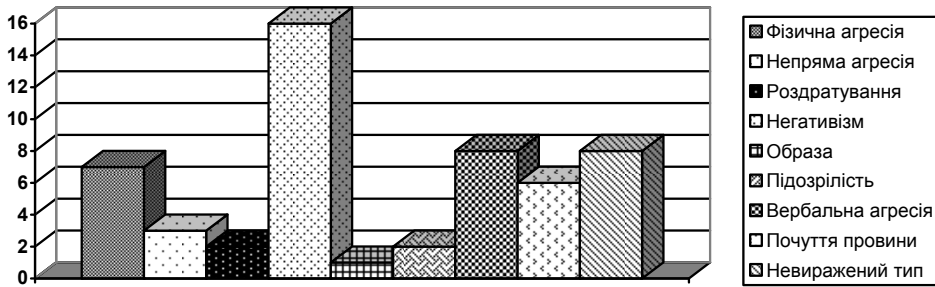

Рис. 2. Абсолютні показники кількості випадків за кожним типом емоційного реагування в групі старшокласників

Дослідження застосування старшокласниками переважаної стратегії у конфлікті виявило такий розподіл у групі. Рис. 3 відображає кількісне вираження стратегій, яким віддається перевага в групі досліджуваних старшокласників.

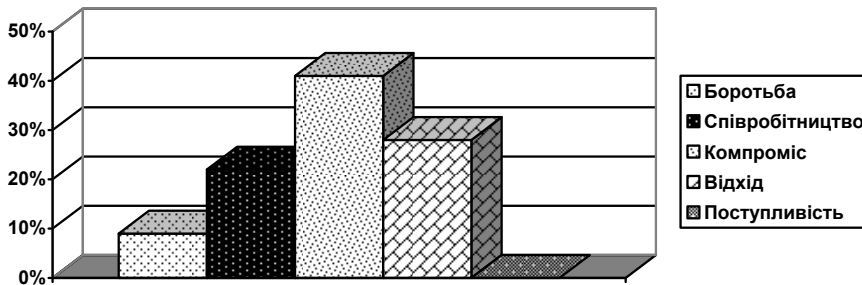

Рис. 3. Кількісне вираження стратегій, яким віддається перевага в групі досліджуваних старшокласників

Спостерігається переважне застосування старшокласниками стратегії компромісу, що виражається через зговорливість, згідність з частковим задоволенням у конфлікті і власних інтересів, і інтересів опонента; меншою мірою застосовуються стратегії співробітництва як максимальне задоволення в конфлікті власних інтересів та інтересів опонента й відходу від конфлікту як намагання його не помітити, які виражені порівняно однаковими показниками, найменш застосовується стратегія боротьби. Стратегію поступливості в досліджуваній групі виявлено не було.

У хлопців значно переважає стратегія компромісу порівняно з іншими стратегіями, у дівчат – стратегії співробітництва, компромісу, відходу мають приблизно однакові показники. Окрім того, у групі дівчат представлена стратегія боротьби, яка не виражена у хлопців.

Зіставлення показників вибору стратегії поведінки в конфліктній ситуації хлопців та дівчат досліджуваної групи наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Результати вимірювання стратегій реагування в конфліктній ситуації у групі хлопців (n=10) та групі дівчат (n=22)

Група	Стратегії реагування в конфліктній ситуації, %				
	Боротьба	Співробітництво	Компроміс	Відхід	Поступливість
Хлопці	–	10	60	30	–
Дівчата	9	28	32	32	–

Отримані дані нашого дослідження було проаналізовано з метою встановлення відмінностей показників у групах дівчат і хлопців.

Статистична обробка результатів дослідження за t-критерієм Стьюдента показала, що в переважній більшості особистісні характеристики хлопчиків та дівчат не відрізняються,

але були виявлені деякі статистично значущі відмінності. Табл. 3 містить результати статистичної обробки за t-критерієм Стьюдента особистісних особливостей та особливостей поведінки в конфліктній ситуації хлопців та дівчат досліджуваної групи.

Таблиця 3

Результати статистичної обробки за t-критерієм Стьюдента особистісних особливостей та особливостей поведінки в конфліктній ситуації хлопців та дівчат старших класів

Параметр	X ср.		t-value	df	p	Valid N	Valid N
	Дівчата	Хлопці					
Нейротизм	16,09	9,30	4,23	30	0,001	22	10
Неправда	2,68	3,70	-2,05	30	0,049	22	10
Непряма агресія	2,41	1,20	2,78	30	0,009	22	10
Негативізм	3,77	2,60	2,42	30	0,022	22	10
Вербальна агресія	3,50	1,30	5,02	30	0,001	22	10

Аналіз особливостей емоційного реагування особистості та вибору типу конфліктної стратегії дозволив встановити таке. Стратегія боротьби поєднується з найбільшою кількістю типів емоційного реагування – фізична, непряма, вербальна агресія, негативізм, підозрілість. Стратегії співробітництва відповідає у більшості випадках негативізм та почуття провини. Стратегія відходу від конфлікту співвідноситься переважною кількістю з почуттям провини, негативізмом, вербальною агресією. Половина з виявлених у групі досліджуваних виборів стратегії компромісу поєднується з незначними проявами емоційного реагування.

У проведеному дослідженні було виявлено такі достовірні кореляційні зв'язки:

– чим вищі показники екстраверсійної спрямованості особистості, тим менше вона схильна до відходу від конфліктів та почуття провини;

– чим більше виражена емоційна нестабільність, тим менше виражена схильність до співробітництва та більше до брехні;

– чим більше виражена нестабільність, невірноваженість нервово-психічних процесів, емоційна нестійкість, тим більше виявляється схильність до агресивних і ворожих проявів у реагуванні на конфліктну ситуацію;

– схильність людини до брехні не сполучається з конструктивною поведінкою співробітництва, яка спрямована на реалізацію інтересів обох сторін;

– негативний кореляційний зв'язок виявлено між показниками співробітництва та роздратуванням;

– відхід від конфлікту супроводжується почуттям провини, що виявляє неспроможність людини діяти активно у конфліктній ситуації;

– фізична агресія позитивно пов'язана з непрямою агресивною формою реагування, негативізмом, підозрілістю; непряма агресія – з роздратуванням, негативізмом, образою, підозрілістю та вербальною агресією;

– чим вищий рівень негативізму, що виявляється у протестній формі поведінки людини, тим більше виражена в неї образа та підозрілість.

Встановлено, що в переважній більшості особистісні характеристики хлопців та дівчат не відрізняються. Але були виявлені такі відмінності:

– за параметром нейротизму в групі дівчат показник вищий; для них характерна чутливість, емоційна нестабільність, схильність до коливання настрою, занепокоєність, переживання, тривога;

– за шкалою неправди в групі хлопців, показник хоча й перебуває в межах нормально-го, має достовірно вищі значення;

– за параметрами непрямої та вербальної агресії показник вищий у групі дівчат; імовірно, така форма найбільше відповідає уявленням дівчат про припустиму форму виразу агресивних почуттів;

– за параметром негативізму в групі дівчат вищий показник; дівчата, на відміну від хлопців, схильні обирати форму заперечення, опору будь-якому впливу.

Отже, проведене емпіричне дослідження показало, що особистісні характеристики визначають стратегію поведінки учнів старшого шкільного віку в конфліктних ситуаціях;

стратегії поведінки в конфліктній ситуації мають відмінності у хлопців і дівчат; існують статистично значущі зв'язки між рисами особистості і вибором стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях.

Отримані в цьому дослідженні теоретичні й емпіричні результати можуть використовуватися для розробки програм виховних впливів і методичних рекомендацій для педагогів, а також батьків щодо створення умов у родині, що забезпечують усвідомлення та контроль власної поведінки юнака у складній для нього конфліктній ситуації, враховуючи особистісні особливості.

Список використаної літератури

1. Кулагина И.Ю. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / И.Ю. Кулагина, В.Н. Коллюцкий. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 464 с.
2. Ложкин Г.В. Практическая психология конфликта / Г.В. Ложкин, Н.И. Повякель. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.
3. Матвійчук О.С. Як навчити школярів розв'язувати конфлікти / О.С. Матвійчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 1. – С. 13–17.
4. Матяш-Заяц Л.П. Конфліктна компетентність як умова успішного попередження та розв'язання конфліктів у ранньому юнацькому віці / Л.П. Матяш-Заяц // Психологія: зб. наук. пр. НПУ імені М.П. Драгоманова. – Вип. 24. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – С. 161–165.
5. Обозов Н.Н. Возрастная психология: юность и зрелость / Н.Н. Обозов / Академия психологии, предпринимательства и менеджмента. – СПб.: СаиВеда, 2000. – 135 с.

В статье представлены результаты теоретического и эмпирического исследований особенностей связи личностных характеристик учащихся старшего школьного возраста и их стратегий поведения в конфликтных ситуациях, что позволяет глубже понять особенности поведения детей старшего школьного возраста.

Ключевые слова: стратегии поведения в конфликтной ситуации, старший школьный возраст, личностные особенности, эмоциональное реагирование, юношеское общение.

The article presents the results of theoretical and empirical investigation of the relation between personality characteristics of high school students and their behavior strategies in conflict situations. This allows achieving deeper understanding of older school age behavior characteristics.

Key words: behavioral strategies in conflict situations, school age, personality features, emotional response, youthful communication.

Надійшло до редакції 8.06.2012.